

ПРОБЛЕМА СТАРШИНСЬКОЇ ЕЛІТИ ТА ЇЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Дослідження питань зародження, становлення, соціальної еволюції і виявлення соціально релевантних рис провідних верств Української козацької держави, визначення їх ролі та місця в історичному процесі здавна привертало до себе увагу українських істориків. Справу академічного дослідження історії еліти започаткував О.М.Маркович написаною наприкінці 30-х рр. XIX ст. «Запискою» про дворянський стан Чернігівської губернії¹.

Автор прагнув виявити наступність між шляхтою початку Національної революції та малоросійським дворянством після 1785 р. Очевидно, що тематичну спрямованість дослідження визначила традиція збирачів малоросійської старовини кінця XVIII та перших десятиліть XIX ст. А вони, виконуючи соціальне замовлення українських провідних верств, що прагнули нобілізуватися як російське дворянство, розглядали старшин крізь призму легітимації їхнього соціального статусу потребою, задіяністю на службі престолом та вдячністю-визнанням-наданням монархами станових привілеїв.

Хоча робота О.М.Марковича зачіпала ряд аспектів соціального становлення української еліти, нащадки старшинських родів здебільшого зосереджувалися на питаннях родоvodu. Генеалогічний напрям вивчення історії української еліти даного періоду представлений насамперед роботами М.О.Максимовича² та гр. Г.О.Милорадовича³.

Ідею виходу за вузько-спеціальні межі вивчення генеалогії та спрямування уваги істориків у царину сімейної старовини, в широкому розумінні цього питання, запропонував 1843 р. П.Куліш⁴. Ця ідея знайшла блискуче втілення у працях О.М.Лазаревського, таких як «Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии», «Очерки малороссийских фамилий», «Люди старой Малороссии», «Описание старой Малороссии» та ін.

Дослідження історика продовжують зберігати свою наукову актуальність і досі. Проте вони вирізняються за слушним спостереженням В.Модзалевського, «доволі різкою упередженістю суджень і якоюсь особистою озлобленістю стосовно «людей Старої Малоросії», що не задовольняли своєю поведінкою прямолінійно-демократичних поглядів автора»⁵.

Завершила напрям, що синтезував генеалогічні та неполітичні (як тоді казали «побутові») аспекти історії еліти Гетьманщини, фундаментальна праця В.Л.Модзалевського «Малороссийский родословник» у 4-х томах⁶. Як розумів своє завдання сам автор, він намагався «зробити родовідні розписи за можливістю більш детальними, включивши до тексту, крім даних чисто генеалогічних, ще на перший погляд сухі, але наповнені загально-історичним матеріалом, свідченнями службового, майнового й іншого біографічного характеру»⁷.

Поступово історики зосередилися виключно на питаннях соціального становлення еліти часів Гетьманщини. Такою є, зокрема, стаття М.Бакая «Южнорусский дворянин XVIII века». Працюючи у межах народницької парадигми⁸, історик у стислій формі описав такі сторони життя еліти як побут, дозвілля, морально-релігійні обов'язки, виховання, навчання дітей, «державні повинності», джерела нагромадження земельних володінь, галузі господарювання, соціально-економічні стосунки з підданими селянами, які в цілому пояснив «прагненням до наживи, до набуття багатства»⁹.

Помітне місце у вивченні питань соціального становлення української еліти займають роботи О.Я.Єфименко, насамперед, її нарис «Малороссийское дворянство и его судьба» (вперше опублікований у «Віснику Європи» у серпні 1891 р.) Дослідниця прийшла до висновку, що «малоросійське дворянство» все цілком утворилося з «простолюдинів», котрі посіли адміністративні «уряди», внаслідок дії «стихійної сили – чітко окресленого особистого інтересу» групи цих «нових носіїв влади»¹⁰.

Посідання адміністративних «урядів» О.Єфименко розглядала як передумову, що дозволила цій групі завдяки багатству й освіті виділитися в окремий стан. Проте, незважаючи на народницьке бачення історії України, вона у суспільних поглядах еліти виділяла два аспекти: «ступінь розуміння як своїх станових, так й інтересів свого суспільства і народу»¹¹. Правда, ці дві групи інтересів дослідниця вбачала насамперед у протиставленні¹².

У своєму нарисі О.Єфименко виокремлювала тему «політичних ідеалів» малоросійського дворянства. Посилаючись на «Прохання малоросійського шляхетства» 1763 р. вона демонструвала зміст цих ідеалів, але витлумачувала їх як вияв традиціоналізму, якщо не консерватизму, відірваності від життєвих реалій: «Але ідеали ці виступають не як плід праці, вивчення, знайомства з різними формами життя, а лише як результат історичної традиції»¹³.

Протягом 1890-1891рр. побачила світ робота І.Теличенка. З позицій офіційної історіографії стосовно проблеми «малоросійського» суспільства у Російській імперії, автор у главі «Шляхетство» проаналізував соціально-економічні та політичні «нужди шляхетства», які сформувалися на кінець 60-х рр. XVIII ст.¹⁴ Учасі українського шляхетства у виборчій кампанії 1767 р. до Катерининської законодавчої комісії присвячена робота Г.Максимовича¹⁵.

Наступним кроком у дослідженні політичної еліти (за формулюванням автора: «командного класу») Гетьманщини стала робота ще одного представника народницької школи Д.Міллера «Превращение казацкой старшины в дворянство». Він обминув розгляд питання, як з суспільства, «налаштованого, очевидно, цілком демократично», виокремився «особливий привілейований, панівний над масою клас». Натомість автор обмежив з цього приводу твердженням, що «зародився він сам, без зовнішніх впливів, зародився, очевидно, тому що в самому цьому суспільстві були умови, що викликали його появу на світ». Д.Міллер зосередився на таких виявах цього процесу як внутрішньостанове відчуження між «гербованими шляхтичами» та старшинами «простонародної породи»; вирішення історичної проблеми вибору між соціальним та юридичним статусами шляхтича та російського

дворянина; з'ясування політико-юридичної сутності вимог козацьких старшин про їх зрівняння з російським чиновництвом та офіцерством за табелем про ранги. Особливо ретельно Д.Міллером була описана історія «шукування дворянства» нижчими верствами старшинства після 1785 р.

Питанням історії української політичної еліти, була присвячена об'ємна критична стаття О.Лазаревського¹⁶. Визнавши високу наукову цінність вказаної праці Д.Міллера, він разом з тим критикував його за відсутність аналізу умов «за яких... відбувалося політичне зростання малоросійської старшини протягом історичного періоду гетьманщини і які обставини допомагали цьому росту». Проте сам критик виокремив лише ті обставини, на які уже вказувала О.Єфименко – владу, багатство й освіту¹⁷.

До речі, й після О.Лазаревського та О.Єфименко, займаючись темами ширшими чи дотичними до історії соціальної еволюції старшинства у стан, історики вказували саме на названі причини соціального зростання. Це робили, зокрема, В.Мякотін¹⁸, М.Василенко¹⁹, М.Грушевський²⁰.

Серед зауважень О.Лазаревського стосовно роботи Д.Міллера нашу увагу сьогодні привертають ті завдання, які він пропонував надалі розв'язувати історикам-науковцям у сфері вивчення історії соціальної еліти Гетьманщини: «До того ж зрозуміло, що необхідним би виявилось і найближче ознайомлення з тодішнім суспільним і культурним становищем «командного класу» і з тими деталями з побуту цього класу, котрі давали поштовх до виникнення тих чи інших його тенденцій»²¹. На нашу думку, у даній цитаті, з огляду на широке розуміння автором поняття «побут», слід розуміти спробу спрямувати увагу істориків на дослідження проявів внутрішнього світу представників цієї верстви, – проявів що зароджувалися на межі взаємовпливу суспільного, суспільно-політичного та культурного чинників, тобто історик пропонував досліджувати, за сучасним формулюванням, соціокультурне тло різних сторін життя старшинства.

Дальший приріст знань у вивченні історії еліти забезпечувався науковими зусиллями представників державницької школи, і насамперед, її засновником В.Липинським. У контексті вивчення проблеми державотворення особливої уваги історик надавав саме питанням формування еліти, яку він називав «українською козацькою аристократичною верствою»²².

Однією з провідних засад його історичних робіт є теза про неможливість виникнення Української козацької держави й нації без участі в цих процесах «старшини повстанчої (переважно покозаченої шляхти; її він визначав як «державний матеріал першорядної якості»²³ й почасти покозачених міщан та поповичів), яка одна тільки вмісті з Гетьманом свідомо й виразно прямувала до повного національного й державного унезалежнення України»²⁴. Дещо далі до числа соціальних джерел формування нової еліти В.Липинський додавав «стару старшину реєстрову»²⁵.

Розгляд політичної державотворчої діяльності еліти Української держави історик здійснював через призму військово-політичних, соціально-економічних і (що для нас надзвичайно важливо) духовних, психологічних чинників. Зокрема, він вказував на такі, сучасною мовою «константні орієнтації політичної культури» як

«почуття своєї окремішності і національної індивідуальності», «традиції давньої політичної відрубності (руської державности)»²⁶, «стародавній «дух» Війська Запорозького»²⁷, «момент ірраціональний: дух нації, що все стихійно прямує до з'єднання в одно тіло цілого національного організму»²⁸, «погляд національно державний»²⁹, «державна культура нації»³⁰, «поняття» і «дух» «станової традиції», які були джерелом «самоповаги і патріотизму» аж до часів малоросійського генерал-губернатора П.Румянцева включно³¹.

Звернення В.Липинським, уваги на вияви свідомості життя еліти ні в якому випадку не є свідченням ідеалізації цієї верстви самим автором. Історик ясно усвідомлював, що він досліджував «українську шляхту, як класу, що керувалася, як і кожна інша, егоїзмом і класовими інтересами»³².

Але пояснити державницьку орієнтацію старшин Гетьманщини соціально-економічними, прагматичними чинниками не вдавалося, як не вдається й сьогодні. Формально-юридичний чи абстрактно-раціональний виклад подій тут виявляють свою неефективність. Він лише фіксує «опредмечення» у соціально-політичній практиці духовних мотивів діяльності, але повністю абстрагується від самих цих мотивів. Звідси, цілком природною виглядає спроба В.Липинського знайти пояснення державницької поведінки у сфері духовній, соціально-психологічній, культурній – протилежній за своєю природою сфері матеріальній, прагматичній. Але започатковані істориком напрямки дослідження історії політичної еліти України-Гетьманщини в радянській Україні не знайшли свого дальшого розвитку.

Панорамну картину соціального та політичного становлення української еліти – «значного військового товариства» представлено Л.О.Окіншевичем у однойменній роботі, що вийшла з друку в еміграції³³. Дослідник розглянув широкий спектр питань від еволюції характеру державної служби старшин, характеру земельної власності, політичних привілеїв до питань освіти, побуту, адміністративної етики.

Як представник державницької школи, історик в економічно панівному стані вирізняв ту когорту діячів, які становили собою опору Української козацької держави: «Історична наука зібрала досить переконливих доказів того, що багато хто з них діяв, виходячи передусім з персональних інтересів... Але, проте, держава, раз-у-раз істікаючи кров'ю, раз-у-раз до краю зруйнована, все ж таки відстоювалася і відстоялася на довгий час. Це має свідчити про те, що не бракувало і діячів, які скеровували свою діяльність на інтереси своєї держави»³⁴. Дана теза Л.Окіншевича, як і вище зазначені погляди В.Липинського тісно перегукуються з поглядами сучасних гуманітаріїв, які стверджують, що історія «переважним чином не підтверджує того, що структура політичних інститутів та їх легітимність можуть бути пояснені за допомогою простих посилань на раціональний егоїстичний інтерес. Безперечно, раціональні інтереси соціальних класів, релігійних та етнічних груп – потужний рушій політичних рухів та конфліктів, що забезпечує суттєвий внесок у ті чи інші історичні результати. Однак, патріотизм, прихильність до своєї общини, релігії, цінностей, врешті, просто звички і традиції, очевидно, неможливо виключити з числа чинників, що пояснюють політичну структуру і легітимність»³⁵.

Саме «автономістським» орієнтаціям діячів вищого та середнього рівня, їхнім присвятив свою роботу О.Оглоблин. Уже самою назвою «Люди старої України» він опонував відомій праці О.Лазаревського «Люди старой Малороссии», а у вступі до неї підкреслював, що він ставив перед собою мету вивести образи «тих, що не пили крові свого народу, а навпаки, власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту, його освіти та культури, його національної волі та державної незалежності»³⁶.

Загалом, роботам О.Оглоблина притаманне прагнення, поряд з традиційними рушіями політичної діяльності представників еліти, виокремити вплив політичних ідей, «давньої політичної традиції». Саме за їх допомогою історик пояснював заклики П.Іваненка до захисту Вітчизни та її інтересів, до об'єднання Лівобережної та Правобережної України³⁷.

Підсумком напрацювань істориків з української діаспори у сфері вивчення еліти Гетьманщини є праця З.Когута, центральною темою якої стали різні аспекти протистояння української старшини централізаторському та інкорпораційному тискові Російської імперії на Українську державу. З'ясовуючи їх перебіг та сутність, З.Когут вказував на такий прояв «політичного світогляду нової шляхти» як «поняття договірних взаємовідносин», на такі політичні ролі як роль «політичного представника Малоросії», захисника територіальної цілісності та «малоросійських прав і вольностей». В цілому, свої висновки історик виводив із врахуванням того, що еволюція свідомості визначалася напрямом від «козацької традиції» до «шляхетської орієнтації»³⁸.

Вважаємо, що ведучи мову про історію дослідження еліти Гетьманщини, поряд з представниками державницької школи, ми не можемо не згадати й М.С.Грушевського. Як відомо, історик на десять років 1914-1924 змушений був перервати роботу над «Історією України-Руси». Але знову повернувшись до неї і працюючи над дев'ятим томом, він уже не міг це робити з методологічних позицій, як сформулював історик, «старої історіографії». В історичному процесі дійовими особами М.С.Грушевський став бачити не лише «українські маси», здатні на «стихийну боротьбу», «продиктовану» їй «соціально-економічними умовами». (Саме у такій ролі він розглядав ці маси як «рухову силу» історичного процесу). Поряд з ними, як самостійну силу вчений виокремлював з поняття «народ» «старшинську верхівку», яка забезпечувала «провід», керівництво «сього великого перевороту (тут: Хмельниччини – О.С.)» і в його ході «формувалася в певну суцільну верству». Підсумовуючи свої думки М.С.Грушевський зазначав: «Очевидно, тепер і факти і соціально-історичний досвід вимагають від нас пильного розділювання сих двох моментів процесу...»³⁹.

Звернувшись до «другої сторони історичного процесу», історик мав на увазі такі вияви як «зріст свідомості в громадянстві і масах: їх усвідомленне соціальне і політичне, державне і національне»⁴⁰. У визначеному ним напрямі, вчений підготував три статті, що стосувалися питань національної ідентичності такої верстви старшинської еліти як військові канцеляристи⁴¹.

З утвердженням націонал-більшовицьких підходів до витлумачення сутності історичного процесу протягом 30-80-х рр. ХХ ст. досліджень, спеціально присвячених еліті Української козацької держави не велося. Виключенням, під завершення періоду, можна вважати дисертаційне дослідження Н.Шевченко, присвячене суспільно-політичним поглядам українського шляхетства протягом 60 – 70 рр. ХVІІІ ст., виконане у традиціях детермінування політичних поглядів старшинства виключно їх соціально-економічними інтересами⁴².

За умов новітнього відновлення Української держави перед темою української еліти впали всі ідеологічні й великодержавні перешкоди, а її вивчення набуває все більшої актуальності. Однією з перших вийшла робота В.Панашенко. «Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина ХVІІ – ХVІІІ ст.)» Проте, незважаючи на якнайширше задекларовану назву – соціальна еліта, тобто еліта суспільства взагалі, без поділу її за критерієм причетності до окремих сфер суспільного життя, дослідниця обмежилася розглядом еліти як господарської верхівки суспільства⁴³.

Ціла група істориків, зокрема, В'ялов П.І., Корнієнко М.П., Кривошея В.В., Кузнець Т.В. звернулися до заповнення прогалін у царині генеалогії та біографіки українських козацько-старшинських родів⁴⁴.

Теоретичні напрацювання світової суспільної науки дозволяють сучасним українським історикам зосередитися на нових аспектах життєдіяльності еліти, у тому числі й на такому прояві її духовності, який сьогодні дістав назву «політична культура». Мається на увазі сукупність психологічних орієнтацій на політичну систему суспільства взагалі, складові цієї системи та орієнтації індивідуумів на себе особисто як учасників політичного життя.

Першим дослідником, який звернувся до питань політичної культури українців був Б.Цимбалістий⁴⁵. У своїх пошуках науковець опирався насамперед на теоретичні праці Г.Алмонда та С.Верби. Серед науковців, що займаються історією Гетьманщини першим з тих, хто звернувся до теми політичної культури є З.Когут⁴⁶. Витлумачуючи її як комплекс переконань, звичаїв і сподівань, які надають змісту політичному життю і дозволяють їх носіям генерувати основні підстави і характер політичної поведінки, історик запропонував кілька аспектів дослідження, а саме: визначення сутності тогочасної ідентичності учасників політичного процесу у межах концепції Велико- і Малоросії; з'ясування змісту сприйняття політичних відносин між російськими та українськими інституціями та суб'єктами і, щонайперше, між царем та «новою козацькою елітою». Історик запропонував і своє бачення структури політичної культури української еліти, вказавши на такі її елементи як: ідея батьківщини, історична свідомість, «права і вольності», звичаєве право.

Практично одночасно з діаспорними дослідниками до теми політичної культури звернулися й історики, що працюють в Україні. Сьогодні серед їх набутків уже є дві монографії: Л.Нагорної⁴⁷ та П.Саса⁴⁸

Монографія Л.Нагорної написана у рамках прикладного дослідження, мета якого прищепити сучасним політикам чуття національної ідентичності, дати їм інструментарій для випрацювання політики, адекватної політичній культурі народу. Монографія П.Саса написана як академічна студія як за своїм стилем, так і за

спрямованістю наукового пошуку. В цілому ж, кожна з робіт започатковує свій якісний напрям досліджень у широкій і поки що надзвичайно мало дослідженій темі.

Наголосимо, що два розділи роботи Л.Нагорної присвячені політичній культурі Гетьманщини. Опираючись на аналіз змісту Переяславсько-Московського договору, Конституції П.Орлика та Історії Русів, дослідниця вказує на такі прояви політичної культури народу й еліти як договірність, виборність і підзвітність представників влади, намагання будувати державу у руслі європейських традицій конституційного права. Поряд з конструктивними Л.Нагорна вивела й деструктивні щодо політичної системи Гетьманщини прояви політичної культури: «відчуття залежності», «втрата ініціативи у політичному житті», настрої «повернення назад», зосередження на проблемах «виживання» і «пристосування». У монографії вказано й на соціально-політичні причини таких рис: «відсутність сталої демократичної традиції», «розкладаючий вплив» вимушеної участі українців «у загарбницьких війнах Росії», соціальний егоїзм української старшини та її безпринципна боротьба за владу. Врешті, замість висновків, стосовно загальної спрямованості політичної культури доби Гетьманщини стверджується що «людям із подвійною ідентичністю більш близькими були не ідеї незалежності, а ідеї автономізму»⁴⁹.

П.Сасу, крім монографії, що стосується політичної культури українського суспільства у період до Національної революції, належить розвідка про субкультуру військових канцеляристів (у межах культури старшини). Серед ряду аспектів заявленої теми, автор виділяє й політичні орієнтації та систему цінностей верстви, а саме: ідею «соціальної вищості і винятковості старшини, вшанування владної ієрархії держави, лояльного ставлення до царського уряду, а також патріотизму й політичного автономізму»⁵⁰.

Крім праць, присвячених питанням з даної теми спеціально, ми можемо виділити дослідження, де проблеми політичної культури розглядаються як дотичні до тем, досліджуваних авторами. Що, безперечно, засвідчує формування інтересу до даного напрямку наукового історичного пошуку. Так, зокрема, праці В.Смолія та В.Степанкова у аспекті дослідження політичної культури, можуть бути розглянуті як дослідження, що тісно перегукуються з питаннями орієнтацій на політичну систему суспільства в цілому, зокрема, орієнтацій на суверенітет і автономізм, а також змін, яких вони зазнали протягом існування Української козацької держави⁵¹.

Проблемам, що стосуються свідомісної сфери української еліти протягом останнього періоду існування Гетьманщини присвячена історіографічна робота В.Кравченка. У ній виділено аспект історичної міфотворчості – засобу обґрунтування соціально-політичних інтересів за допомогою історично-публіцистичних творів. Саме під таким кутом зору здійснено аналіз «козацьких літописів»⁵². Суспільно-політичних поглядів та однієї з їх домінант – історичної свідомості відомого громадсько-політичного діяча – блискучого представника української еліти завершального періоду існування України-Гетьманщини – Григорія Полетики стосується дисертаційне дослідження Т.Литвинової⁵³.

«Урядовим службовцям» Гетьманщини присвячена стаття О.Апанович. Дослідниця розглядала цю верству як джерело формування «української адміністративної еліти». Використавши напрацювання власної монографії⁵⁴, О.Апанович зображала військових канцеляристів «не просто функціонерами, чиновниками, а високоосвіченими творчими людьми, просвітниками, патріотами України, поширювачами історичних знань», яким «належить велика заслуга у формуванні громадсько-політичної і національної свідомості в українському суспільному житті XVIII ст».⁵⁵

Аналізуючи державницькі концепції Б.Хмельницького професор Ю.Мицик пропонує вирішувати проблему недостачі документів та завуальованості дипломатичної переписки через аналіз поглядів польських сучасників, екстраполюючи їх на погляди, наміри учасників подій з українського боку, а також за допомогою аналізу змісту інтенцій (від лат. *intentio* – прагнення, намір; у філософії – намір, мета, спрямованість свідомості, волі й почасті почуття на якийсь предмет) провідника Національної революції. Історик вказує на такі з них як «стратегічний задум відродження Української (Руської) держави з початку Національно-визвольної війни»; легітимізації власної влади шляхом формального підпорядкування королю; обґрунтування власного права не слухати короля покликаннями на даність йому влади від Бога; оголошення себе захисником православних у Речі Посполитій; і нарешті легітимізації влади роду Хмельницьких шляхом династичного шлюбу⁵⁶.

Серед робіт, що сприяли накопиченню знань у царині досліджень політичної культури політичної еліти Української козацької держави вагоме місце належить статті С.Плохія, присвяченій аналізу джерел легітимізації старшинською елітою влади Б.Хмельницького⁵⁷.

Близькими до теми «політична культура еліти Гетьманщини» є роботи, пов'язані з дослідженням відповідних орієнтацій козацького стану. Тут нашу увагу привертає розділ «Зародження станової та національної свідомості» у монографії В.Щербака, де він виокремлює такі політико-культурні орієнтації як: ідентифікування власного товариства зі шляхетством Речі Посполитої; погляд на сучасну їм Україну як спадкоємницю князівської Русі; прагнення козацтва до політичної спілки зі шляхтою, обґрунтоване належністю до єдиного «народу руського»; готовність представляти його інтереси та захищати від ворожих зазіхань; сприйняття себе не лише як мілітарної сили, але й національно-територіального суб'єкта, що уже протягом перших років Національної революції усвідомило себе виразником загальнонаціональних інтересів⁵⁸; «лояльність до короля і шляхетського уряду», виявлювану керівниками козацьких воєн, «прагнення залишатися на державній службі, що гарантувала права і привілеї»⁵⁹.

Питання політичної історії еліти козацької України протягом середини 50 – середини 60-х рр. XVII ст. досліджував у своїй монографії В.Горобець. Автор простежив еволюцію стосунків української еліти з польською та російською владою на фоні міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи і на цій основі розглянув проблему легітимізації української політичної еліти, використавши у якості

інструменту дослідження нормативну базу тогочасного міжнародного права й класичну для сучасної політології теорію еліти Г.Моски та В.Паретто⁶⁰.

Завершуючи історіографічний огляд питання, скажемо, що незважаючи на короткий час зацікавленості науковою проблемою політичної культури другої половини XVII – XVIII ст., її дослідження уже позбавилися статусу випадкових чи супутніх розробок і стали об'єктом історіографічних узагальнень. Так, зокрема, В.Матях виділяє «такі ціннісні політико-правові категорії, як свобода особистості, демократія, рівноправ'я, національна самоідентифікація, національна та державницька ідея, демократизм чи монархізм влади, право на працю та землеволодіння, право успадкування, поняття соборності, консерватизм і революційність, справедливість національно-визвольних рухів»⁶¹.

Отже, даний нарис дозволяє нам помітити, що вивчення політичної еліти України-Гетьманщини сьогодні представлені дослідженнями з питань генеалогії, господарювання, але найактивніше розвивається напрям, започаткований українськими істориками перших десятиліть ХХ ст. - дослідження свідомісної сфери політично провідної верстви і насамперед її політичної культури.

¹ Маркович А.М. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии. Составлена Черниговским Губернским Предводителем Дворянства А.М. Марковичем в 1838 г. Чернигов, 1894. 56 с.

² Максимович М.А. Бубновская сотня //Журнал Министерства Внутренних Дел. 1848. №11. С.212-243; 1849. №4. С.26-68; №6. С.315-393; Его же. Обзорение городовых полков и сотен бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого //Вестник Императорского Русского Географического общества. 1856. №4. С.222-242.

³ Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т.1. Части 1 и 2. СПб., 1901. 646 с.

⁴ Кулиш П. Михайло Чарнышенко или Малороссия восемьдесят лет назад. К., 1843. С.217-221.

⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословник. К., 1908. Т.1. С.2.

⁶ Там же. К., 1908-1912. Т.1-4.

⁷ Там же. С.2-3. Т.1.

⁸ Бакай Н. Южнорусский дворянин XVIII века. К., 1885. С.1.

⁹ Там же. С.22.

¹⁰ Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба. Исторический очерк //Южная Русь. СПб., 1905. Т.1. С.151.

¹¹ Там же. С.197.

¹² Там же. С.197-198.

¹³ Там же. С.199.

¹⁴ Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии. К., 1891. С.31-88.

¹⁵ Максимович Г.А. Выборы и наказания в Малороссии в Законодательную комиссию 1767г. Часть I.: Выборы и составление наказов. Нежин, 1917. 332 с.

¹⁶ Лазаревский А. Замечания на исторические монографии Д.П.Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. Х., 1898. 82 с.

¹⁷ Там же. С.13, 27.

- ¹⁸ Мякотин В. Прикрепление крестьянства в Левобережной Малороссии в XVIII ст. //Русское Богатство. 1894. №2. С.38.
- ¹⁹ Василенко Н. О скупле земель в Малороссии и ее причинах //Чтения в обществе Нестора Летописца. 1895. Кн. IX. С.4.
- ²⁰ Грушевский М. Очерк истории украинского народа. К., 1990. С.201-203, 233-243.
- ²¹ Лазаревский А. Замечания на исторические монографии... С.10.
- ²² Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Записки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Відень, 1920. С.28.
- ²³ Його ж. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького //Твори. Філадельфія, 1980. Т.2. С.235.
- ²⁴ Його ж. Україна на переломі... С. 61.
- ²⁵ Там само. С. 100.
- ²⁶ Там само. С. 39.
- ²⁷ Там само. С. 126.
- ²⁸ Там само. С. 187.
- ²⁹ Там само. С. 239.
- ³⁰ Там само. С. 246.
- ³¹ Там само. С. 125.
- ³² Його ж. Участь шляхти... С.237.
- ³³ Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII- XVIII ст. Мюнхен, 1948. 231 с.
- ³⁴ Його ж. Лекції з історії Українського права. Право державне. Доба станового суспільства. Мюнхен, 1977. С.85.
- ³⁵ Almond G., Verba S. The Civic Culture Revisited. Boston, 1980. P.20.
- ³⁶ Оглоблин О. Люди старої України. Мюнхен, 1959. С.6.
- ³⁷ Оглолин О. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка К., 1929. С.2, 12, 14.
- ³⁸ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830. К., 1996. С.61-62.
- ³⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. К., 1996. Т.9. Ч.1. С.6.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Грушевський М.С. Самовидець руїни та його пізніші відображення //Український історик. 1991/1992. №3/4; 1/4. С.83-115; Його ж. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів. Там само. С.116-124; Його ж. З історичної фабулістики кінця XVIII в. Там само. С.125-129.
- ⁴² Шевченко Н.В. Общественно-политическое движение на Украине в 60-70 гг. XVIII века. Дисертація... кандидата історичних наук. К., 1991.
- ⁴³ Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII- XVIII ст.) К., 1995. 212 с.
- ⁴⁴ Кривошея В.В. Українська козацька старшина. К., 1997. Ч.1. 103 с; Його ж: Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648-1782 рр. К., 1998. Ч.1. 270 с.; Ч.2. 344 с; Кривошея В.В., Кузнець Т.В. Національна еліта, Уманщина, козацтво. К., 1998. 80 с; В'ялов П.І., Кривошея В.В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля. К., 1999. 83 с.; Корнієнко М.П., Кривошея В.В. Персональний склад старшин правобережних полків (1648-1678). К., 2000. 95 с.
- ⁴⁵ Цимбалістий Б. Політична культура українців //Сучасність. 1994. №3. С.94-105; № 4. С.77-90.

- ⁴⁶ Когут З. Росія та Україна у XVIII ст.: стан та перспективи дослідження історії політичних відносин // Другий міжнародний конгрес українців. К., 1994. С.124-131.
- ⁴⁷ Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. К., 1998. 278 с.
- ⁴⁸ Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.) К., 1998. 295 с.
- ⁴⁹ Нагорна Л.П. Політична культура українського народу... С.61-81.
- ⁵⁰ Сас П.М. Субкультура військових канцеляристів // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. К., 2001. С.212.
- ⁵¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVI-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997. 369 с; Степанков В.С. Українська державна ідея // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу... С.71-110.
- ⁵² Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII - середина XIX ст.). Х., 1996. С.67-77; 147-200.
- ⁵³ Литвинова Т.Ф. Общественная мысль Украины второй половины XVIII - первой половины XIX веков: Григорий и Василий Полетики. Днепропетровск, 1993.
- ⁵⁴ Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII века на Украине: Исторические сборники. К., 1983. 207 с.
- ⁵⁵ Апанович О.М. Урядові службовці Гетьманщини - українська інтелігенція XVIII ст. // Укр. істор. журн. 1997. №2. С.92-97.
- ⁵⁶ Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана). К., 1995. С.32-36.
- ⁵⁷ Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей. К., 1994. Т.3. С.110.
- ⁵⁸ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV - середина XVIII ст. К., 2000. С.199-204
- ⁵⁹ Там само. С.227.
- ⁶⁰ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. К., 2001. 533 с.
- ⁶¹ Матях В.М. Система ціннісних орієнтацій ментально-свідомісні виміри // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу. С.16.